

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Центр післядипломної освіти, дистанційного та заочного навчання

Кафедра практичної психології

ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти
освітнього ступеня «бакалавр»

Соломії ВОЙТИНИ

4 курсу заочної форми навчання
спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

викладач кафедри практичної
психології

Андріана ЛЕГКА

Рецензент:

кандидат психологічних наук,
доцент

Оксана ХРИСТУК

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« ____ » _____ 2024 р., протокол № ____

Т.в.о. завідувача кафедри практичної психології

доктор психологічних наук, доцент

_____ **Євген КАРПЕНКО**

Львів

2024

Войтина С. Особливості Я-концепції внутрішньопереміщених осіб

Робота містить ґрунтовний теоретичний аналіз особливостей Я-концепції внутрішньопереміщених осіб та вивченні особливостей взаємозв'язку з самостваленням.

За допомогою психодіагностичних методик проведено емпіричне дослідження особливостей взаємозв'язку Я-концепції внутрішньопереміщених осіб з іншими психодіагностичними показниками, що дає змогу розробити практичні рекомендації внутрішньопереміщеним особам для надання психологічної підтримки та допомоги.

Ключові слова: Я-концепція, внутрішньопереміщені особи, проблема адаптації, самоствалення.

Voytyna S. Peculiarities of self-concept of internally displaced persons

The work contains a thorough theoretical analysis of the features of the self-concept of internally displaced persons and the study of the features of the relationship with self-attribution.

With the help of psychodiagnostic methods, an empirical study of the features of the relationship between the self-concept of internally displaced persons and other psychodiagnostic indicators was carried out, which makes it possible to develop practical recommendations for providing psychological support and assistance to internally displaced persons.

Key words: self-concept, internally displaced persons, problem of adaptation, self-attribution.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ Я- КОЦЕПЦІЇ ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	
1.1. Поняття «Я-концепція» в працях українських і зарубіжних дослідників.....	7
1.2. Формування особистості через рефлексію, компоненти самоствавлення та позитивне налаштування.....	13
1.3. Внутрішньопереміщені особи: визначення та особливості.....	18
Висновки до 1-го розділу	
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ З ІНШИМИ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИМИ ПОКАЗНИКАМИ	
2.1. Формування методологічної бази дослідження.....	23
2.2. Інтерпретація та аналіз проведеного дослідження	28
Висновки до 2-го розділу	
ВИСНОВКИ	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49

ВСТУП

Актуальність дослідження. Цікавість до самопізнання та розуміння власного «Я» виник у людини достатньо давно. Людина прагне не лише пізнавати себе, а розуміти як себе розкривати, покращити. Поняття «Я» досить широке за своїм змістом, але основний зміст ще досі невизначений в повній мірі. Часто може використовуватися поняття «ідентичність», «самість», «его».

Поняття «Я» містить багатозначність тлумачень, адже стосується як характеристики особистості, так і співвідноситься з поняттям самосвідомості. Зміст поняття «Я» розкривається через відображення таких категорій як «самосвідомість», «самоцінність», «Я-образ», «Я-концепція» тощо.

Найбільш повним на наш погляд зміст поняття «Я» включає в себе наступні компоненти: самоповага, самооцінка, почуття власної гідності, самоцінність, що належить до самосвідомості, що включає у себе комплекс особистісних уявлень Я-концепції.

При вивченні ідентичності залишається важливим розуміння єдності своїх послідовних психічних процесів та поведінки, механізмів свідомої саморегуляції та мотивації особистості, впливу зовнішнього середовища і несвідомих емоційних реакцій. Я-концепція фундаментує ідентичність, коригує суб'єктність особистості та її поведінку.

Зрештою, вивчаючи особливості Я-концепції нас цікавлять конкретні механізми та процеси самосвідомості, структура та динаміка, її роль та значення в психічній діяльності особистості загалом. Що ж стосується питання дослідження Я-концепції внутрішньопереміщених осіб, то потреба диктується викликами сьогодення, де багато громадян змушені були покинути свої домівки та шукати безпечного місця для власного життя та розвитку. Вважаємо, що зміна умов та стилю життя, викликана переїздом та іншими

причинами, страх, відчай, трагічність подій, свідками яких особи були та є, безсумніву впливає на структурні особливості психіки та відчуття себе, призводить до змін у Я-концепції.

Саме тому, на наш погляд проблема вивчення внутрішньопереміщених осіб є актуальною, але недостатньо вивченою, що стало причиною дослідити тему нашого дослідження «Особливості Я-концепції внутрішньопереміщених осіб», з метою розробки та надання необхідних рекомендацій для соціально-психологічної адаптації осіб та повернення відчуття власної цінності.

Таким чином, **метою нашого дослідження** є теоретико-методологічний аналіз проблеми Я-коцепції внутрішньопереміщених осіб та дослідження їх особливостей взаємозв'язку Я-концепції з іншими діагностичними показниками.

Об'єкт дослідження – Я-концепція внутрішньопереміщених осіб.
Предмет – особливості взаємозв'язку Я-концепції внутрішньопереміщених осіб з іншими психодіагностичними показниками.

Наша робота у реалізації має на меті вивчити наступні **завдання**:

- 1) здійснити теоретичний аналіз розуміння аспектів Я-концепції;
- 2) проаналізувати підходи формування особистості через рефлексію, компоненти самоствавлення та позитивне налаштування;
- 3) описати основні визначення та особливості внутрішньопереміщених осіб;
- 4) емпірично дослідити особливості Я-концепції внутрішньопереміщених осіб з іншими діагностичними показниками.

В основу дослідження нами покладена **гіпотеза**: існує взаємозв'язок між особливостями Я-концепції з самоствавленням особистості.

Теоретико-методологічною основою роботи є праці науковців, психологів, вчених, що вивчали структурні аспекти Я-концепції особистості: Р.Бернса, Ш.Самюель, Чайка Г., Боришевського М., Васильченко О. та ін.

З метою вивчення особливостей взаємозв'язку Я-концепції внутрішньопереміщених осіб з іншими психодіагностичними показниками нами були використано наступні психодіагностичні **методи та методика**: тест-опитувальник самоствавлення (В.В. Столін та С. Р. Пантелєєв); шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема; методика діагностики рефлексивності (А. В. Карпова, В.В. Пономарьова); визначення рівня самооцінки» (С. В. Ковальов).

Новизна дослідження визначається спробою теоретико-емпіричного аналізу особливостей взаємозв'язку Я-концепції і соціально-психологічної адаптації внутрішньопереміщених осіб.

Теоретична значущість дослідження полягає у розширенні та поглибленні знань щодо особливостей Я-концепції внутрішньопереміщених осіб та вивченні особливостей взаємозв'язку з самоствавленням.

Практична значущість дослідження пов'язана із важливістю розробки практичних рекомендацій внутрішньопереміщеним особам для надання психологічної підтримки та допомоги. Вважаємо, що це ефективний крок у сприянні до їх адаптивності у нових соціальних та територіальних умовах. Отримані результати дослідження будуть корисні для психологічної підтримки внутрішньопереміщеним особам, з допомогою яких можна визначити їхні потреби та сприяти ефективній адаптації в нових умовах.

Надійність та вірогідність результатів дослідження.

Дослідження забезпечувалась використанням валідних методів та методик, що розкривають мету, завдання дослідження.

Структура роботи. Робота розміщена на 54 сторінках комп'ютерного набору, містить вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ Я-КОЦЕПЦІЇ ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Поняття «Я-концепція» в працях українських і зарубіжних дослідників

Аналізуючи наукову літературу з проблеми вивчення Я-концепції, нами з'ясовано, що Я-концепція – стрижневий компонент утворення онтогенетичного розвитку особистості, центральне утворення самосвідомості, стабільна, але і динамічна низка уявлень про себе, цілісний образ власного «Я».

Наукові праці дослідників вказують на те, що Я-концепцію слід вивчати з огляду системи уявлень людини про саму себе, яка містить множинність Я-уявлень, різні характеристики та формується в процесі самоствавлення та розвитку на підставі позитивного сприймання себе та уявлень інших. Я-концепція є складовою структури особистості, сутністю людини, її самістю та духовністю. Наслідком розвитку людини є результат її уявлень про себе, тобто Я-концепція [8].

Системне тлумачення Я-концепції розкриває складність цього компоненту, що включає розуміння, сприймання себе як субекта при взаємодії з навколишнім середовищем та іншими людьми. Низка установок, вираженість множинних «Я» повернутих на розуміння самого себе відображається на різних механізмах: емоційний, когнітивний, вольовий та поведінковий рівні, що формується в процесі розвитку та становлення особистості. Важливою умовою розвитку стійких уявлень про себе здійснюється на умовах позитивного мислення та ставлення до себе [13, с. 19].

Складна система Я-концепції людини формується під час активної соціалізації та взаємодії з іншими, що у підсумку складає результат культурного розвитку зокрема. Значимою властивістю цього утворення є динамічне утворення, частина структури, що впливає на поведінку, але і може

бути умовою для особистісних змін. Можливості я-концепції також покладені в її можливості здійснювати вплив на регуляцію поведінки, бути мотиваційним чинником, регулювати плани, правила, стандарти та патерни поведінки.

Також за завдяки активній Я-концепції людина здатна здійснювати адаптивну, інтерпретуючу функцію, що розкриває адаптивність до соціального середовища та змін. Вона певним чином дає відчуття людині у самототожності та визначеності.

Хоч і вважається, що Я-концепція – цілісне утворення психіки, все ж характерні деякі протиріччя щодо образу власного «Я»: когнітивний образ своїх уявлень та якостей, зовнішності, умінь, здібностей; емоційний (самоповага, відчуття власної гідності чи гіршості, самоприниження); вольовий (повага, потреба у повазі, підвищення самооцінки) [14].

За допомогою сформованих комплексів уявлень про себе Я-концепція допомагає розуміти причино-наслідкові взаємозв'язки у взаємодії і стосунках з іншими, сприяє формуванню певних правил, орієнтирів у суспільному житті та повідношенню до себе [8].

На думку Гуменюк О. Я-концепція – це результат соціо-культурного досвіду, отримане внаслідок психічної активності людини, що у процесі цілісності та смосприймання використовувала актуальні і потенційні соціальні стосунки [13].

Причини розвитку та становлення соціокультурної Я-концепції знаходиться поза межею пізнання індивідом своїх певних властивостей та уявлення себе як субєкта соціальних механізмів, належить до самосвідомості, в якій розкриваються наступні компоненти: Я-образ (когнітивна складова), Я-ставлення (емоційно-оцінкова складова), Я-вчинок (складова поведінки), Я-духовне (спонтанно-креативна складова). Функціональна структура клімату та

створення Я-схеми, що містить пізнавальні характеристики та узагальнює відомості про самість, які отримані внаслідок минулого досвіду і здійснює регуляцію та контроль інформації про власне Я.

Важливими індикаторами соціального середовища та взаємостосунку з ним є показник внутрішньої готовності до становлення власної Я-концепції, творчість, реалізація та продуктивна діяльність.

У наукових працях українського психолога Ю. І. Матвеева Я-концепція описується як відображення людиною своїх соціальних якостей, реального чи необхідного соціального статусу, потреб, інтересів та ідеалів, які належать до складної динамічної системи, яка контролює і спрямовує людиною свідомі дії [40]. Основою такого підходу є низка сукупних установок людини про себе самого, якісними параметрами якого визначають когнітивний, емоційний, поведінковий компоненти. До когнітивного компоненту Я-концепції належить сукупність переконань, в яких людина впевнена. До емоційної складової належить емоційне відношення щодо себе та власного Я-образу. До поведінкової складової належить уявлення людини про власні можливості та дії.

Аналізуючи праці Р.Бернса, який виділив у Я-концепції елементи, що розкривають її зміст, ми бачимо наступну структуру:

- уявлення людини про самого себе – Я-образ;
- самооцінка;
- поведінка та дії, що викликані попередніми елементами структури [1].

Дослідник Ш.Самюель розкриває чотирьохвимірність Я-коцепції:

- образ тіла;
- соціальне Я;

- когнітивне Я;
- самооцінка [19].

Неоднозначність в психології щодо питання Я-концепції є проблема її структури. Основною підставою до її поділу є різниця між Я-реальним та Я-ідеальним, відмінне між Я-фізичне та Я-соціальне [13]. З'ясуємо деякі тлумачення такого поділу.

Отже, Я-реальне – комплекс дійсних уявлень людини про себе, що базуються на суб'єктній мірі ідентифікації, розвитку, самореалізації, що сприяє індивідуальному розвитку та смосрийнятті. Я-реальне – це те, що допомагає людині посилатися на суб'єкт коли шукає себе і говорить про себе. Чим сильніший Я-реальний образ, тим швидше дає силу приймати рішення, бути відповідальним, сприяє цілісному відчуттю, справжній інтеграції. Я-ідеальне – низка думок і уявлень, що відображають прагнення індивіда бути якись, що не відповідає реальності, часто відірвані від неї, транслують деякі наміри та сподівання щодо власної кращості.

Психологиня К.Хорні виділяє наступні структурні елементи: актуальне (емпіричне) Я, ідеалізоване-Я, реальн-Я. Під «актуальним» Я слід розуміти ті аспекти психічної дійсності, якими людина є на даний час (тіло, здоров'я). Реальне Я – потреба людини знати, ким вона є, ідеалізоване Я – ким повинна бути, ірраціональна уява суб'єкта [44].

На думку Г.Олпорта, ідеальне-Я є тим утворенням, що повідомляє про бажані цілі індивіда у майбутньому. А. Комбс і Д.Соупер розглядають ідеальне «Я» як образ людини, якою індивід бажає або сподівається стати, тобто як набір рис власної особистості, які необхідні, з його погляду для досягнення адекватності, а й іноді досконалості.

Деякі науковці вважають, що на ідеальне-Я впливає уявлення і норми поведінки, засвоєні в культурному середовищі, що займають чільне місце

ідеалу за рахунок дії підкріплення механізмів соціального. Тому такі ідеальні стандарти характерні будь-якій людині [1].

Регулююча функція ідеального образу відповідальна за дії та вчинки, що вчиняються. Через регулюючу дію можна здійснювати істотний вплив на поведінку людини, але у випадку тісної взаємодії з Я-реальним. Відсутність такої залежності спричиняє перехід у фантастичне я.

Український психолог, дослідник М.Й.Боришевський зазначає, що саме здатність до саморефлексії забезпечує індивіду можливість інтегрувати в собі одночасно дві функції: функцію суб'єкта поведінки і функцію об'єкта управління [8].

Досліджуючи науково-методичну літературу з проблем вивчення Я-концепції, нами виявлено різні підходи науковців до поділу параметрів Я-концепції. Так, наприклад, К.Роджерс виділив чотири параметри «Я»:

- «real self-concept» (реальне уявлення про себе);
- «social self-concept» (уявлення про свою соціальну роль);
- «physical self-concept» (уявлення про свій фізичний стан);
- «ideal self-concept» (уявлення про свої цілі, плани і бажання на майбутнє) [40].

М.Розенберг виокремлював шість образів «Я», які описують внутрішній світ людини із його досвідом, стосунками з іншими;

- теперішнє «Я» (яким індивід бачить себе в дійсності в даний момент);
- динамічне «Я» (яким індивід поставив себе за мету стати);
- фантастичне «Я» (яким слід бути, виходячи із засвоєних норм та зв'язків);

- майбутнє чи можливе «Я» (яким, на думку суб'єкта він міг би стати);
- ідеалізоване «Я» (яким прийнято бажати себе);
- ряд удаваних «Я» (образів та масок, які індивід виставляє на показ, щоб приховати за ними якісь негативні чи неприємні риси, болючі місця, слабкості свого теперішнього «Я») [46].

Згідно концепції Х. Маркус і П. Нуриус було виділено термін «робочої Я-концепції» - частина репертуару Я, яка проявляється на мікро та макрорівнях. Деякі аспекти виявляються частіше, деякі рідше, в залежності від потреб соціальної події та стосунку, можуть бути і позитивними, і негативними. Згідно поглядів науковців, наше Я має мотивуючу дію на нас, оскільки визначає бачення ким ми станемо у майбутньому [40].

Впродовж розвитку та життя наша Я-концепція може коректуватися, змінюватися у відповідності до інформації, яку ми дізнаємося. Остання набувається зовнішніми обставинами, у результаті діяльності тощо.

Таким чином, Я-концепція особистості піддається змінам впродовж життя людини, розвивається та є складним утворенням психічних відомостей про себе. На формування особистості та складної динамічної системи Я-концепції впливають ряд чинників: соціальні інститути (сімя, школи, місце праці); засоби медіа, компютеризоване середовище, ігри.

1.2. Формування особистості через рефлексію, компоненти самоствавлення та позитивне налаштування

Питання самоствавлення викликала науковий інтерес багатьох науковців, ідея вивчення якої розкриває загальні переживання та самооцінку індивіда як динамічну структуру. Дослідники вивчають самопізнання як ключ

усвідомлення сенсу буття людини, розуміння її самооцінки, здатності знати себе та сприймати.

Дослідники вказують на важливість вивчення самосвідомості людини через аналіз позитивного образу-Я, пізнання емоційної складової, взаємодії необхідністю формування відомостей про себе саму, своєї сутності та природи. На основі знань про себе, людина утворює цілісний образ та уявлення про себе, оцінюючи власні дії, поведінку, соціальні контакти, що в свою чергу сприяє формуванню поведінки та самоствавлення. Тому самоствавлення вважається важливою складовою структури самосвідомості зі своїми функціями, афективними та пізнавальними аспектами [40].

В області дослідження самоствавлення, О.Камінська виділяє основні аспекти, які розкривають ставлення особи щодо себе. Самоповага, інтерес, симпатія, або самозвинувачення – структурні аспекти, що дають власне розуміння особистості. Змістові аспекти характеризують стабільність, мінливість, або можливість пристосувати ставлення щодо себе до інших зовнішніх чинників.

Інші науковці вважають, що самоствавлення є психологічним явищем із складною будовою, що включає в себе самооціночну та емоційну складові. Самооцінка – складне утворення ставлення до себе як до носія певних характеристик та якостей, позитивних і негативних.

Сьогодні як ніколи важливим є дослідження цінностей внутрішньопереміщених осіб, що переживають унікальні складні життєві виклики та події, визвані необхідністю переміщення в інші регіони країни. До таких цінностей зокрема відносять толерантність та емпатію. Фахівці психологічної та соціальної сфери допомоги працюючи із переселенцями наголошують на важливості толерантності та емпатичності до них. Розуміюче

ставлення, приймаюча позиція, розуміння різниці в культурі, долі – важливі умови роботи із ВПО.

Необхідно пам'ятати про професійну етику, що забезпечує принципи безпеки, поваги та конфіденційності з вразливою групою населення. Чуйне ставлення та професіоналізм психологів та консультантів важливі при роботі із переселенцями, що пережили травматичний досвід [16]. Соціальна інтеграція та адаптація осіб є одними із актуальних завдань з боку фахівців.

З переїздом не лише змінюються базові потреби внутрішньопереміщених осіб, а змін зазнає ціннісна складова особистості. І саме останні впливають на поведінку, цілі, мету, яку людина переслідує.

В цілому цінності людини не є сталими впродовж життя, вони змінюються через оточення, інший досвід, життєві події. Але розуміння свого світу цінностей є важливим у самопізнанні та розвитку людини. Сукупність ціннісних орієнтацій може визначити, які цілі та цінності стають важливими для конкретної особистості [17].

Важливо турбуватися і зберігати баланс між власними цінностями та впливами зовнішнього світу, адже зачасту повну міру задоволення від життя людина відчуває тоді, коли слідує власним внутрішнім орієнтирами та цінностям, задовільняє свої потреби реалізовує власні цілі.

Цінності людини також являються регуляторним інструментом та внутрішнім компасом, що сприяє розподілу пріоритетів, вибору шляхів реалізації цілей. Система цінностей допомагає визначити важливі та другорядні речі, справи, визначає спрямованість та розприділяє спрямованість зусиль. З рештою, цінності є внутрішнім джерелом розвитку, стимулом до нового здобутку.

Отже, система цінностей здійснює вплив на різні аспекти життя людини, розвиває особистість, формує її. Розуміння своїх цінностей допомагає

внутрішньооперміщеним особам визначатися у пошуках нової професії, долати професійні та особистісні кризи [18].

Розуміння ВПО своїх цінностей слугує частиною мотивації для натхнення та активності, стимулює до професійного розвитку та навчання. Дає підстави пошуку нових знань до готовності в новій професії, здобуття важливих компетентностей та навичок для успішного виконання професійних задач, що у підсумку позитивно впливатиме на самоствавлення [15].

Внутрішня мотивація також є важливим аспектом до готовності змін у професійній діяльності, сприяє відчуття задоволення від навчання, праці. Саме тому необхідно розвивати внутрішню рефлексію (саморефлексію), що є запорукою не лише готовності до професії, а і вмінням аналізувати власні дії та рішення. ВПО важливо навчитися працювати над собою, вдосконалювати свої навички, бути відкритим до змін. Відкритість дозволить успішніше впоратися з непростими викликами, що випали на долю переселенців.

Останні дані в методичній літературі вказують на те, що внутрішньооперміщені особи, насправді не зважаючи на складність свого життя, прагнуть розвиватися, активно працюють над пошуком себе та професійним розвитком [7]. У них збільшується потреба до уваги власного здоров'я та безпеки, більше турбуються про свій психологічний стан, адже усвідомлюють впливовість його професійну діяльність.

Ці та інші аспекти демонструють високий рівень самосвідомості внутрішньооперміщених осіб, їхньої готовності до наведення порядку не лише у думках, а і в житті, відповідність своїх ціннісних орієнтирів та стандартів.

Позитивне відношення до себе, самоствавлення є умовою збалансованого розвитку та самоідентифікації особистості, що здійснює вплив на успішність самореалізації та формування позитивної Я-концепції людини [6]. Науковці

наголошують, що за рахунок позитивного ставлення – зберігається психічне здоров'я.

Істотний вплив на саморозкриття здійснює позитивна самооцінка і висока самоповага, що сприяє високій продуктивності у виконання діяльності. Позитивне відношення до себе слугує людині додатковою вірою у власні сили, з високим рівнем готовності, а негативне ставлення – формує адикції та девіації у поведінці.

Такими чином, нами вивчено, що під самоставленням варто розуміти процес і результат, що досліджується різними психологічними напрямками. На сьогодні й досі немає усталеної єдиної позиції щодо розуміння феномену відношення індивіда щодо себе та механізмів формування структури. При позитивній чи негативній оцінці дій та моральних якостей людиною переживаються різні емоційні стани, різного рівня усвідомлення, складності та інтенсивності. Моральні почуття виникають через самоосвіту та самооцінку, але не являється результатом внутрішніх оцінювань. На етапі морального самоставлення емоційно–оцінна реакція стає більш складною і розвивається через процес усвідомлення власних оцінок і самооцінок [20].

Емоційний компонент відіграє істотну роль у формуванні самоставлення, адже емоції впливають на оцінку людиною світу та себе. Тому тут варто пам'ятати і про силу емоцій, бажань, які проявляються в діях та поведінці.

Самоставлення – свідомий акт відношення щодо своїх дій та властивостей. Дослідником М. Розенбергом самооцінка вважається рівнем відображення позитивного відношення індивіда до складових, що належать до сфери Я. Висока самооцінка сприяє зарахуванню себе позитивним чином, а низька самооцінка демонструє негативне ставлення щодо себе [21].

Українськими науковцями глобальна самооцінка пояснюється як наслідок взаємодії самодослідження та емоційного відношення щодо себе. На думку І. Коця самооцінка – міра прийняття або неприйняття людиною самої себе, свого Я. Вцілому, виділяють три концепції (підходи) до тлумачення глобальної самооцінки, що розкриває набір особистісних оцінок аспектів Я-концепції.

Наступний підхід вивчаючи самооцінку як структуру містить приватні аспекти та оцінки. Альтернативним підходом, представниками якого є У.Джемс, С. Куперсміт, М. Розенберг та інші, є уявлення про різні особливості індивіда, які можуть бути об'єктом самооцінки. Подібне дозволяє оцінювати людиною себе в різних областях та сферах свого життя. Цей підхід дозволяє враховувати багатогранну природу людини та краще усвідомлювати себе у різних подіях та контекстах [46].

У теоретико-методологійній літературі західної психології самооцінка вивчається як зв'язок уявлень людини щодо себе в контексті соціальних установок. Подібне пояснює деякий спосіб людиною усвідомлювати себе та присвоювати оцінки та властивості, що може виникати через соціокультурний вплив та суспільні стереотипи.

Власне ставлення щодо себе виникають у зв'язку з взаємодією з іншими, формуються через соціальні норми та очікування, що впливає на наступне самоставлення та самооцінку. Позитивне відношення до себе розуміється як деяка настанова індивіда щодо власної значимості. Виходячи з такого трактування подібна установка впливає на спосіб, яким особистість відноситься щодо себе та особистих здатностей [38].

Згідно підходу, де позитивне самоставлення розглядається як емоційний компонент, або стан, що виник внаслідок успішних оцінок та власних

особливостей. Подібне вказує, що позитивне самоствавлення проявляється через позитивні емоції: радість, гордість, внутрішні переконання у власних якостях.

Подібне позитивне відношення вказує на те, як особистість відчуває та сприймає власну значимість та цінність. У цьому підході підкреслюється роль самоствавлення як значимого змісту до розвитку та формування людини та належить до основної складової Я-концепції, що являється свідченням психологічного благополуччя та самоствавлення індивіда.

1.3. Внутрішньооперміщені особи: визначення та особливості

За офіційним визначенням, внутрішньооперміщеними особами (ВПО) називають осіб, що змушені були покинути місця свого проживання через загрозу життю, але залишаються жити в межах своєї країни, не перетинаючи при цьому міжнародний кордон. Їм присвоюється законний статус, що передбачає права, гарантії та привілеї згідно міжнародних стандартів прав людини. Така категорія населення в межах нашої держави з'явилася під час подій 2014 року з території Донецької та Луганської областей, та активно почала формуватися у лютому 2022 року внаслідок збройної агресії росії [32].

На сьогодні група внутрішньооперміщених осіб в Україні є численною і щодня ця кількість збільшується. Ця категорія людей вимагає низки наукових досліджень, усвідомлення їх проблем та потреб, оскільки ВПО мають ряд труднощів та перешкод щодо переїзду в інші регіони, втрати свого майна та помешкання. Загострюються ці проблеми внаслідок втрати роботи, фінансового забезпечення. На тлі таких причин деякі особи переселенці можуть відчувати почуття несправедливості, упередженого ставлення при пошуку роботи чи житла, що ускладнює їх адаптивність та інтеграцію на новому місці [33].

Переселенці потрапляючи у нове для них середовище стикаються з рядом труднощів, що пов'язані із взаємодією соціальних контактів та інтеграції у нову общину, що породжує загальні труднощі щодо адаптації. Такі аспекти демонструють необхідність підтримки на рівні влади та громадськості, підкреслюють складність ситуації для внутрішньоопереміщених осіб важливості розробки заходів поліпшення умов для пристосування до нового середовища.

Поспішні судження, упереджене ставлення до них складають комплекс виникнення несправедливих відчуттів при пошуку оренди житла чи роботи.

Проблема стереотипного судження інших людей про переселенців, сприйняття їх як «інакших» також ускладнює факт їх соціальної інтеграції та можливості отримання підтримки. Важливо при вирішенні задач інтеграції ВПО враховувати соціальний (отриманні підтримки в общині), економічний (врахування фінансових можливостей) та культурний фактори (бар'єри мови, ведення переговорів). Аже аналіз цих факторів сприяє полегшенню соціальної інтеграції та поліпшення умов життя та психічного стану загалом [35].

ВПО за часту мають комплекс різних причин переселення: стрес, втрата домівки чи рідних, роботи, економічні труднощі, конфлікти, страх за життя. Важливо розуміти причини кожних особливостей і розробляти ефективні шляхи надання різної допомоги, надання освіти, житла, фінансової підтримки, сприяння у працевлаштуванні.

Органи місцевої влади, благодійні та інші соціальні організації мають працювати над забезпеченням доступності до усіх необхідних соціальних активностей, що виступатиме основним елементом соціальної включеності та адаптації ВПО [33]. Освіта, доступність до пошуку праці, налогодження соціальних контактів – важливі умови досягнення соціальної інтеграції переселенців.

Не менш важливим залишається турбота про ментальний стан, забезпечення психологічною підтримкою та консультаціями внутрішньоперміщених осіб. Такий підхід сприяє подолання стресу та травматизації, що пов'язані із конфліктами на тлі збройної агресії. Ці заходи допомагають не лише адаптуватися, пережити болісні події, а й сприяють знайти емоційну стабільність, яка вкрай необхідна при адаптації. Таким чином, спільність дій, об'єднання зусиль громади, уряду сприятиме побудові взаєморозуміння з іншими, формуватиме власний життєвий погляд переселенців у планування свого життя, відновленню активної ролі у соціальній общині.

Дослідження проблеми ідентичності ВПО – ще один крок покращення якості життя та відновлення внутрішніх сил. Знаходження односторонніх, спільності, відновлення стабільності покращує стосунок ВПО з іншими, сприяє обміну досвідом та отриманням нової культурної спадщини. Культурні заходи і залученість до них допомагає відчувати переселенцям власну ідентичність, скорочувати дистанцію у відмінних поглядах [28].

Можливість проявити себе через музику, мистецтво, літературу, дозволяє внутрішньопереміщеним особам проживати і проявляти свої емоції, почуття, що сприяє їхньому самовираженню, а отже інтегрує у нові соціальні умови. Самовираження відіграє ключову роль у збереженні ідентичності ВПО. Участь у громадському житті громади, культурні активності сприяють відновленню та збереженню ідентичності. Уважно слухати, не оцінювати – достатні умови для висловлення своїх думок, почуттів, переживань особами, що стали свідками стресових подій. Саме такі кроки надання психологічної підтримки та допомоги сприяють поверненню відчуття спокою, стабільності та відновленню самоідентифікації [29].

Отже, необхідність створення спеціальних програм для супроводу та підтримки ВПО, є ефективними і основними задачами відновлення їх ідентичності. Труднощі, що випадають на долю переселенців є вкрай складними, викликають відчуття відкинутості, переживання упереджень та хибних уявлень про себе, підривають віру в себе і краще життя. Саме тому спільне об'єднання зусиль громади та уряду сприятиме соціальній інтеграції та адаптації, що у свою чергу позитивно впливатиме на уявлення про себе самих та Я-концепцію.

Висновки до 1-го розділу

Таким чином, ми з'ясували, що Я-концепція – системне, стійке, динамічне утворення, що полягає у комплексі уявлень індивіда про себе, свої характеристики та здібності, які сприяють взаємодії з іншими, продукують ідеї та плани, можуть мати позитивну та негативну спрямованість. Я-концепція складається з різних я-образів, які розкривають її самоповагу, самооцінку, здібності, зовнішність тощо.

Щодо виявлених особливостей Я-концепції внутрішньопереміщених осіб ми спостерігаємо нестабільність прояву, що пов'язана із досвідом переселення. Втрата дімівки, відчуття себе, стрес, страх, неспокій, нестабільність, нестача коштів та інші причини впливають на їхню самооцінку та психічний стан.

Важливість комплексної соціальної інтеграції дозволить успішно адаптуватися до нових умов середовища та зберегти почуття власної ідентичності. Розуміння цих та інших викликів вимагає ретельної розробки соціальної, психологічної підтримки, спрямованих на відновлення уявлень щодо себе ВПО.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬОПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

2.1. Формування методологічної бази дослідження

Мета емпіричного дослідження полягає у встановленні особливостей взаємозв'язку між Я-концепцією внутрішньопереміщених осіб з іншими психодіагностичними показниками.

На основі проаналізованої літератури, можна зауважити що ВПО варто надавати перевагу у розвитку самостійності та формуванню самооцінки, з метою збереження оптимального благополуччя. Тому основним виступає необхідність особистого розвитку, відновлення комунікативних навичок, зміцнення соціальних контактів, формування самоефективності.

Нове середовище та оточення стимулює переселенців розвивати навички подолання труднощів та формування необхідних умінь налагоджувати взаємодію з оточенням.

Структура нашого дослідження була наступною:

- 1) аналіз теоретичного матеріалу з теми дослідження;
- 2) підбір діагностичних методів дослідження особливостей Я-концепції внутрішньопереміщених осіб;
- 3) аналіз результатів дослідження та їх інтепретація за допомогою кореляційного аналізу;
- 4) висновки теоретико-емпіричного вивчення теми.

У дослідженні прийняли участь 30 учасників, віком 20-50 років, 20 жінок та 10 чоловіків. Дослідження проводилося у приміщенні «Бібліотека-філія №28 для дорослих» у м.Брюховичі, де радо відкривалися двері усім охочим наближати нашу перемогу [16]. Внутрішньопереміщені особи із Києва, Дніпра, Харкова та інших міст долучалися до різних видів робіт, що дозволяло

долати внутрішню напругу та знаходити споріднених та розуміючих людей і вона радо погодилася прийняти участь у психологічному дослідженні.

Для проведення емпіричного дослідження було використано наступні психодіагностичні методики :

1. Тест-опитувальник самоствавлення (В.В. Столін та С. Р. Пантелєєв);
2. Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема;
3. Методика діагностики рефлексивності (А. В. Карпова, В.В. Пономарьова);
4. Визначення рівня самооцінки» (С. В. Ковальов).

Комплекс психодіагностичних методик дає можливість дослідити основні складові самоствавлення внутрішньопереміщених осіб, проаналізувати їх готовність до відновлення, адаптації та повернення до звичного життя після переїзду.

Для визначення емоційного та семантичного змісту ставлення особистості щодо себе нами був використаний тест-опитувальник самоствавлення (В.В. Столін та С. Р. Пантелєєв). У даній методі виокремлюють наступні шкали для аналізу:

- шкала внутрішньої чесності, або «відкритості», враховує важливі аспекти образу «Я», самоствавлення та поведінки, які особистості можуть вважати значущими, але є складними для усвідомлення чи свідомого розуміння;
- шкала «самовпевненість» визначає уявлення про себе як про самостійну, вольову, енергійну та надійну особу, якій є причини для поваги щодо себе;
- шкала «самокерівництво» відображає уявлення про те, що суб'єкт вважає себе основним джерелом активності та результатів, які стосуються як його діяльності, так і власної особистості;

- шкала «Дзеркальне «Я» – відображає очікуване ставлення щодо себе з боку інших людей;
- шкала «самоцінність» віддзеркалює емоційну самооцінку особистості, її внутрішній світ оцінюється за критеріями любові, духовності і багатства внутрішнього світу;
- шкала «самоприйняття»;
- шкала «самоприв'язаність»;
- шкала «самозвинувачення».

При обрахунку результатів важливо дотримуватися: шкали групуються в три самостійні та зрозумілі фактори, які можна чітко інтерпретувати.

1-ий фактор – самоповага: шкали 1, 2, 3, 4. Відображає, як індивід оцінює своє власне «Я» в контексті соціально-нормативних критеріїв та модальності.

2-ий фактор – аутосимпатія: шкали 5, 6, 7. Відображає, як емоційно індивід ставиться до свого власного «Я».

3-ий фактор – Самоприниження: шкали 8, 9. Відображає негативне ставлення щодо себе.

З метою вивчення самоефективності – впевненості (переконань) людини щодо її потенційної здатності організувати та здійснити власну діяльність, необхідну для досягнення певної мети нами була використана методика «Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема». Самоефективність розуміється і як продуктивний процес інтеграції когнітивних, соціальних та поведінкових компонентів задля здійснення оптимальної стратегії в різноманітних ситуаціях.

Шкала самоефективності складається з 10-ти тверджень, які респонденту пропонується співвіднести з ефективністю своєї діяльності.

Позначення респондентом в бланку «абсолютно невірно» дає 1 бал; «скоріш невірно» дає 2 бали; «скоріш вірно» – 3 бали; «абсолютно вірно» – 4 бали.

Отримання підсумкового результату здійснюється шляхом складання балів за всіма 10-ма твердженнями.

Отримані результати інтерпретуються таким чином:

- 36-40 балів – висока самоєфективність;
- 30-35 балів – вища за середню;
- 25-29 балів – середня;
- 20-24 бали – нижча за середню;
- 19 і менше балів – низька.

«Методика діагностики рефлексивності» (А. В. Карпов, В. В. Пономарьова). Методика діагностики рефлексивності, розроблена А. В. Карповим і В.В. Пономарьовою, ґрунтується на теоретичних концепціях, які конкретизують загальне розуміння рефлексивності, а також враховує ряд інших важливих аспектів цієї психічної властивості. Опитувальник складається з 27 пунктів, на які респонденти відповідають за семибальною шкалою Ліккерта. Методика орієнтована не лише на безпосередню рефлексивність як психічну характеристику, але також опосередковано враховує її вияви в двох інших визначених модусах. Питання методики розглядають як рефлексивність як психічну властивість, так і рефлексію як процес, а також рефлексування як стан.

На основі результатів методики визначається присутність одного з трьох основних видів рефлексії: ситуативної (актуальної), ретроспективної та перспективної рефлексії. Високі показники тесту (більше 7 балів) свідчать, що особа виявляє більшу нахиленисть до аналізу своєї діяльності та вчинків інших людей. Вона здатна розкривати причини та наслідки своїх дій, як у минулому,

так і в теперішньому та майбутньому. Така особа приділяє увагу деталям, ретельно планує свої дії та прогнозує можливі наслідки. Ймовірно, що таким людям легше розуміти інших, ставитися на їхнє місце, передбачати їхню поведінку та розуміти, як їх сприймають інші.

Середні результати тесту (від 5 до 7 балів) вказують на те, що особа проявляє ситуативність у виборі прийняття рішень, що стосуються аналізу власної діяльності та вчинків інших людей. Вона починає звертати увагу на обміркування своєї діяльності лише тоді, коли це абсолютно необхідно, але водночас виявляє схильність планувати її та передбачати наслідки, не перебуваючи в постійному зосередженні на цьому процесі. Ці особи здатні розуміти інших, проте надають пріоритет реалізації власних інтересів, а поведінка інших стає важливою для них лише в разі, коли це безпосередньо стосується їх самих. Низькі показники тесту (менше 4 балів) є очевидним підтвердженням того, що у випробуваної особи менше схильності роздумувати про свою діяльність та вчинки інших людей, а також з'ясовувати причини та наслідки своїх дій як у минулому, так і в теперішньому та майбутньому. Вона рідко обмірковує свою діяльність у найдрібніших деталях, їй важко прогнозувати можливі наслідки. Така особа зазнає труднощів у постановці себе на місце іншого та передбаченні його поведінки [16].

Для визначення рівня самооцінки особистості нами була використана методика «Визначення рівня самооцінки» (С. В. Ковальов), яка з 32 суджень, до яких учасники дослідження повинні висловити своє ставлення, використовуючи запропоновані варіанти відповідей, де 4 – дуже часто, 3 – часто, 2 – іноді, 1 – рідко, 0 – ніколи.

Отримані бали з усіх 32 міркувань підсумовуються для обробки результатів. Подальша інтерпретація визначається залежно від отриманих сумарних балів:

- сума балів від 0 до 25 свідчить про високий рівень самооцінки. У такому випадку особа, як правило, не має значних сумнівів у власних можливостях, адекватно сприймає зауваження інших і об'єктивно оцінює свої дії;

- сума балів від 26 до 45 свідчить про середній рівень самооцінки. У такому випадку людина може відчувати певну незручність у взаєминах з іншими, іноді недооцінювати себе та свої здібності без належних підстав;

- сума балів від 46 до 128 свідчить про низький рівень самооцінки. Люди з таким рівнем самооцінки можуть відчувати біль від критичних зауважень, частіше схильні підлаштовуватися під думку інших та можуть сильно страждати від надмірної сором'язливості [16].

2.2. Інтерпретація та аналіз проведеного дослідження

У результаті проведеного емпіричного дослідження були отримані наступні результати.

Використовуючи «Тест-опитувальник самореалізації» серед внутрішньоперміщених осіб за шкалою «відкритість-чесність» виявлено показники (див.табл.2.1.), розкривають 42 аспекти Я-образу, поведінки та самоствавлення, що визначають складність аспектів уявлень.

Табл.2.1.

Дані шкали «Внутрішня чесність та відкритість»

Шкала «Внутрішньої чесності та відкритості»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Чоловіки	20%	51%	29%
Жінки	19%	32%	49%
Загальна	39%	83%	78%

Серед 29% респондентів чоловіків виявився високий рівень показників, що свідчить про характерну закритість, небажання або неможливість відкриватися, усвідомлювати про себе певну суттєву інформацію. 4% опитаних проявили високий рівень за цим показником усвідомленості, що вказує на брехливість та неправдиву інформацію, бажання відповідати соціально бажаним відповідям (див.рис.2.1.).

Рис.2.1. Діаграма шкали «Внутрішня чесність та відкритість»

51% чоловіків проявляли готовність бути чесними, відповідали правдиво та інформативно. Лише в деяких випадках спостерігалось небажання до відвертості. Варто зауважити, що для ВПО опитаних властиві посередні значення до відкритості, інформаційної та комунікативної взаємодії.

Підвищений рівень критичності, наявність рефлексивності, здатності визнавати різні свої аспекти властиво для 20% досліджуваних.

Для 49% опитаних жінок властиво високий рівень за цим показником: вони закриті, небажають розкривати інформацію про себе. Для 32% жінок

властивий збалансований підхід до відкритості, про що свідчить середній рівень шкали, в той час як 19% досліджуваних жінок властива висока рефлексивність, прагнення інформувати про себе, бути відвертими.

Шкала «Самовпевненість» вказує про прояв самостійності, володіння вольовими якостями, самоповагою та надійністю до себе демонструє наступні значення (див.таб.2.2.).

Таблиця 2.2

Результати за шкалою «Самовпевненість»

Шкала «Самовпевненість»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Чоловіки	34%	51%	15%
Жінки	38%	49%	13%
Загальна	53%	100%	28%

Отримані дані за шкалою «Самовпевненість» подаємо у діаграмі (див.рис.2.2.).

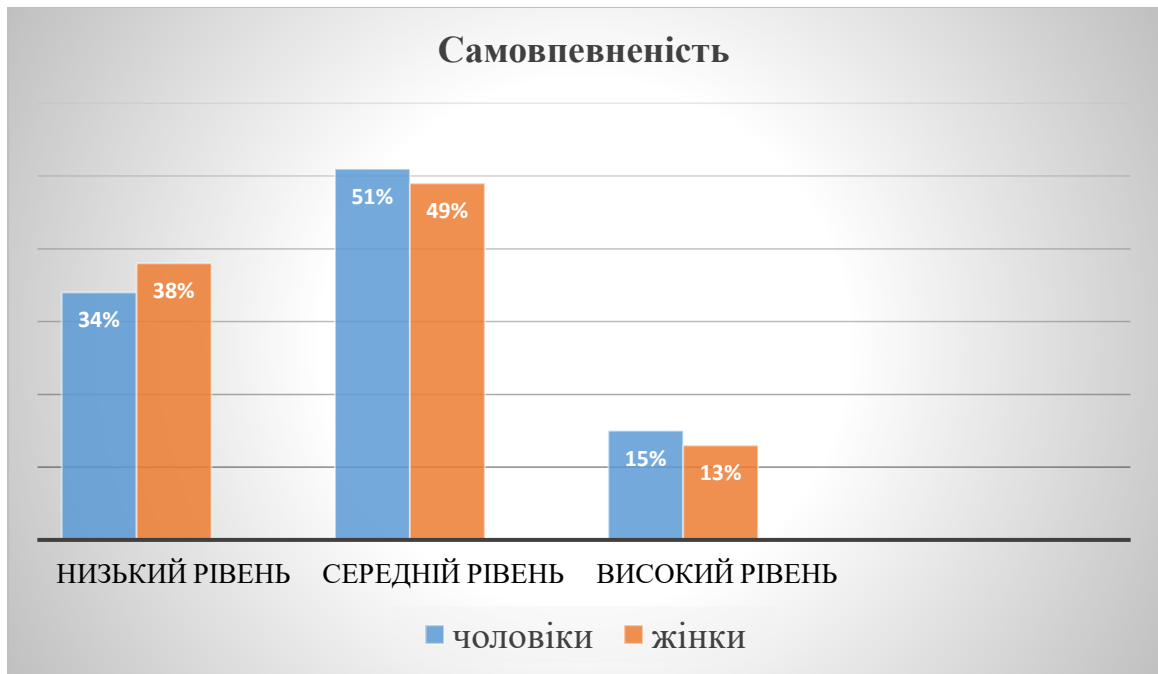

Рис.2.2. Дані за шкалою «Самовпевненість»

Середні та низькі значення характерні для досліджуваних чоловіків. 15% чоловіків проявили високий рівень за цим показником, що пояснює власну самоцінність, розуміння що гідні поваги до себе від навколишніх, відчувають її та гідної думки про себе самі. Такі чоловіки здебільшого самостійні, надійні та успішні щодо залученості до професійної діяльності, у них відсутня внутрішня напруга та дискомфорт. Досліджувані мають високий рівень самовпевненості, що формує і досить високу самооцінку.

51% досліджуваних проявили середні значення: збалансований підхід до себе, поважають себе, потребують поваги від інших, для них важлива думка авторитетних людей про себе. Власну діяльність, засновану на вольових принципах, вони реалізують, переважно керуючись розсудливістю. За рахунок впевненості в собі, ці чоловіки контролюють екстремальність, турбуються про збереження власної цілісності та самовпевненості.

Низький рівень за шкалою «Самовпевненість» властивий 34% досліджуваним, що описує їхню здатність висловлювати невдоволеність

собою, свої вміннями, можливостями, переконані, що вони не варті захоплення та щирої поваги. Ця група чоловіків виявила напруження на внутрішньому рівні, відсутня впевненість у собі, що є важливими індикаторами успішності у професійній діяльності. За часту перекладають відповідальність на інших, тому потребують зовнішньої підтримки у виконанні дій.

Щодо показників властивих для жінок за цією шкалою ми бачимо переважно середні та низькі значення: 49% жінок переселенок ставляться до себе здебільшого добре, з повагою, для них важлива авторитетна думка інших щодо себе, опираються на власні вольові властивості.

Опитані в цій групі в основному висловили невдоволеність власною особистістю та своїми здібностями. Жінки цієї категорії проявили високий рівень внутрішньої напруги та не виявили достатньої впевненості в собі, часто вони перекладають відповідальність за результати своєї діяльності на інших людей.

13% жінок з вибірки дослідження показали за шкалою «Самовпевненість» високі прояви : самостійні, енергійні, надійні, реалізують власну позицію у виконанні особистих та професійних задач.

Наступна шкала дослідження «Самокерівництво» проявила наступні результати (див.рис.2.3.):

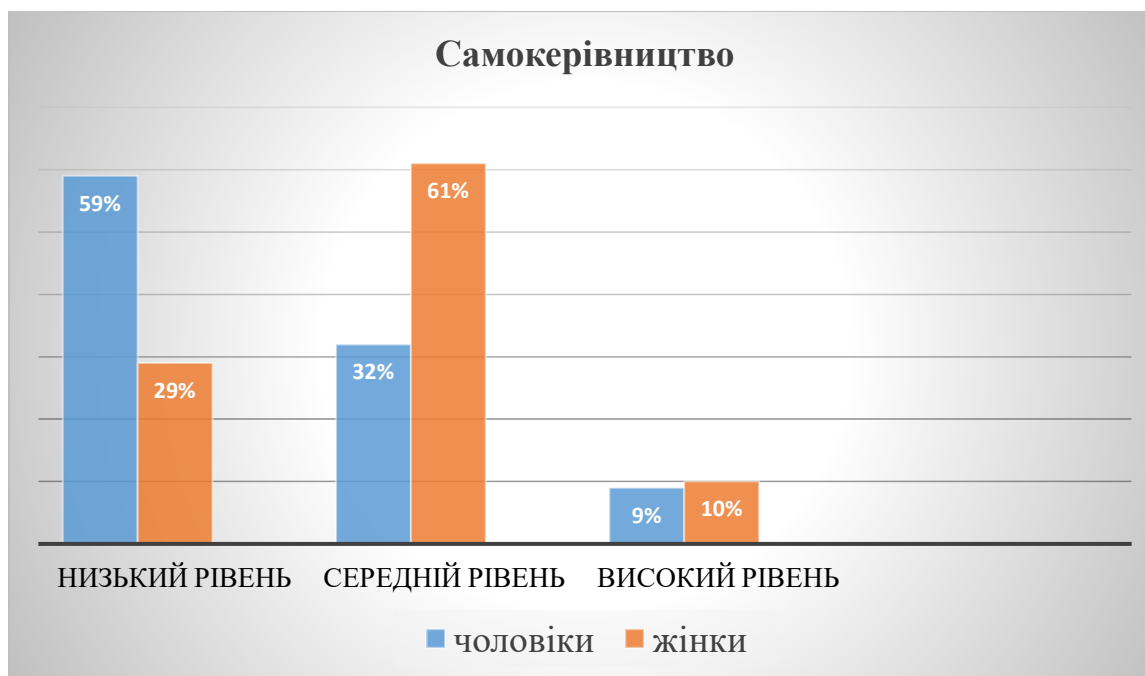

Рис.2.3. Результати за шкалою «Самокерівництво»

Для 9% опитаних серед чоловіків внутрішньопереміщених осіб характерний високий рівень праяву : відчуття власного Я, впливові, контролюють свій шлях, життєдіяльні, послідовні у плануванні цілей, зрідка межують між самовпевненістю та ігноруванням попереджень щодо особистого впливу з боку навколишніх та подій.

Середній рівень «Самокерівництва» властивий для 32% досліджуваних: орієнтовані на власні бажання та потреби, керуються думкою інших при прийнятті рішень, але надають перевагу і власній також. Для цієї групи опитаних чоловіків характерне колективна взаємодія та прийняття рішень, переконані, що при узгодженні цілей і стимулів з учасниками команди можна бути ефективним і успішним, не керуються лише власними поглядами.

Низький рівень за шкалою властивий для 59% досліджуваних: вважають, що лише від них самих залежить дуже мало; піддаються під дію часових обставин, не можуть впливати та попереджувати їх, «Я» нечітке та

розмите, схильні звинувачувати у своїх невдачах інших, не визнають власну причетність до таких результатів.

Серед жінок внутрішньопереміщених осіб за показником «Самокерівництво» переважають середні та низькі дані. 61% досліджуваних виявили середній рівень показника: вважають важливим необхідність бажання до успішної діяльності, але рахуються при цьому думками навколишніх, зважають на обставини. Для 29% жінок характерний низький рівень прояву особистої впливовості на особисте та професійне життя, обмежений внесок в особистісний розвиток. Для таких жінок властиво підкорятися певним обставинам, а не протистояти ним чи впливати на їх змінення.

10% досліджуваних жінок впевнені у власних силах, вірять у свою спроможність керувати власним життям, долею та визначити її розвиток надалі, володіють внутрішньою мотивацією.

Показник «Дзеркальне Я» оцінює внутрішнє самоствавлення внутрішньопереміщених осіб. Отримані дані визначають бажане враження досліджуваних, яке вони отримують від інших (див.таб.2.4.).

Таблиця 2.4

Результати за шкалою «Дзеркальне «Я»

Шкала «Дзеркальне «Я»»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Чоловіки	32%	43%	25%
Жінки	33%	44%	23%
Загальна	65%	87%	58%

Високий рівень за цією шкалою виявився у 25% чоловіків, що є свідченням їхньої впевненості викликати симпатію, повагу та одобрення щодо власної особистості інших людьми. 43% вибірки чоловіків отримали середній

рівень за показником «Дзеркальне Я»: гідні поваги через конкретні вчинки та дії; 32 % опитаних отримали низький рівень показника: висловлюють сумніви щодо здатності викликати розуміння, повагу, схвалення чи симпатію навколишніх (див. рис.2.4.).

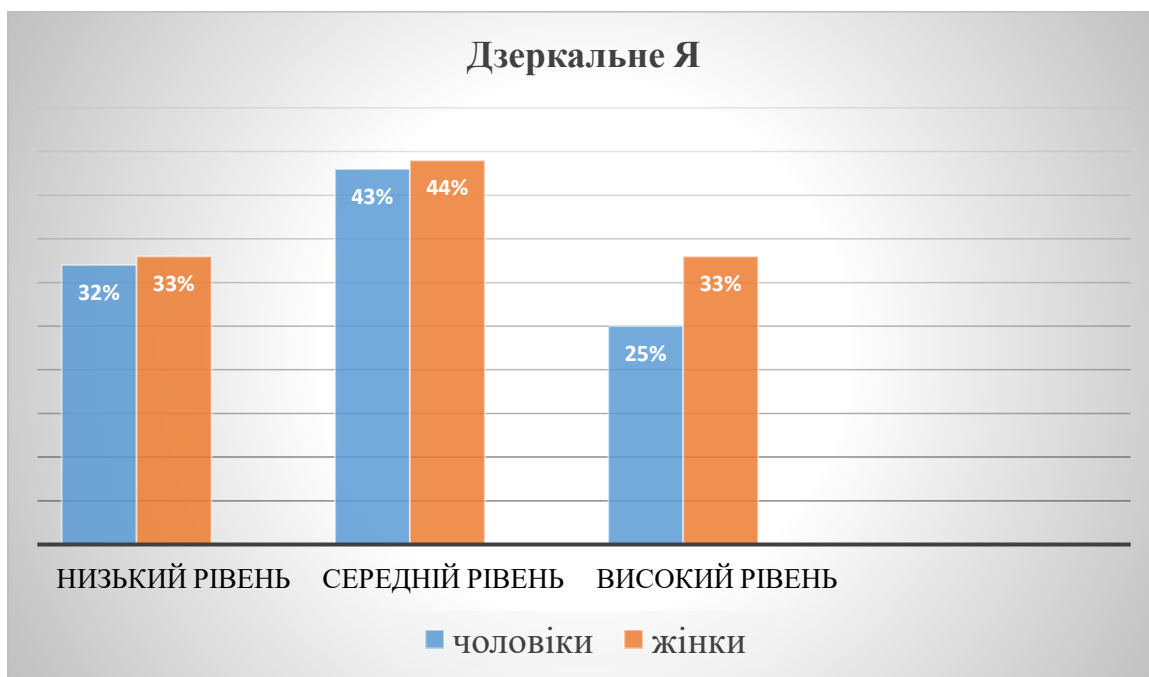

Рис.2.4. Дані за шкалою «Дзеркальне Я»

Також ми проаналізували отримані дані за цією шкалою серед жінок ВПО: 32% досліджуваних впевнені, що гідні похвали та поваги від оточуючих; 44% із середнім рівнем прояву вважають, що варті поваги та розуміння з боку інших через конкретні вчинки та 33% жінок показали низький рівень – невпевнені, що варті поваги, схвалення та розуміння іншими.

Показник «Самоцінність» дозволяє з'ясувати емоційні оцінки щодо себе, мати уявлення про власне Я, аналізувати через внутрішні критерії (любов, духовність, широта внутрішнього світу та ін.) (див.таб.2.5.).

Таблиця 2.5

Результати за шкалою «Самоцінність»

Шкала «Самоцінність»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Чоловіки	44%	40%	16%
Жінки	40%	33%	27%
Загальна	84%	73%	43%

Згідно отриманих даних, 16% чоловіків відчують власну цінність, відносяться до себе як до людини, що варта любові, їхнє Я важливе для інших – відповідає високому рівню показника; середній рівень за шкалою «Самоцінність» проявили 40% досліджуваних чоловік внутрішньопереміщених – їхнє Я достатньо розвинене, прагнуть більшого розвитку й надалі, цінність визначається через їх вчинки та дії, а не через сам факт їхнього існування; низький рівень «Самоцінності» властивий 44% чоловіків – байдужі до власної особистості, відсутня зацікавленість у внутрішньому розвитку.

Серед досліджуваних жінок ВПО за шкалою «Самоцінність» отримано наступні дані: 27% - високий рівень, вважають себе важливими та вартими любові до себе; 33% - середній рівень (їхня цінність визначається через справ та вчинки, а не самими жінками як жінками); 40% - низький рівень самоцінності (відсторонені від власних оцінок, відсутня увага та інтерес до себе як до особистості) (див.рис.2.5.).

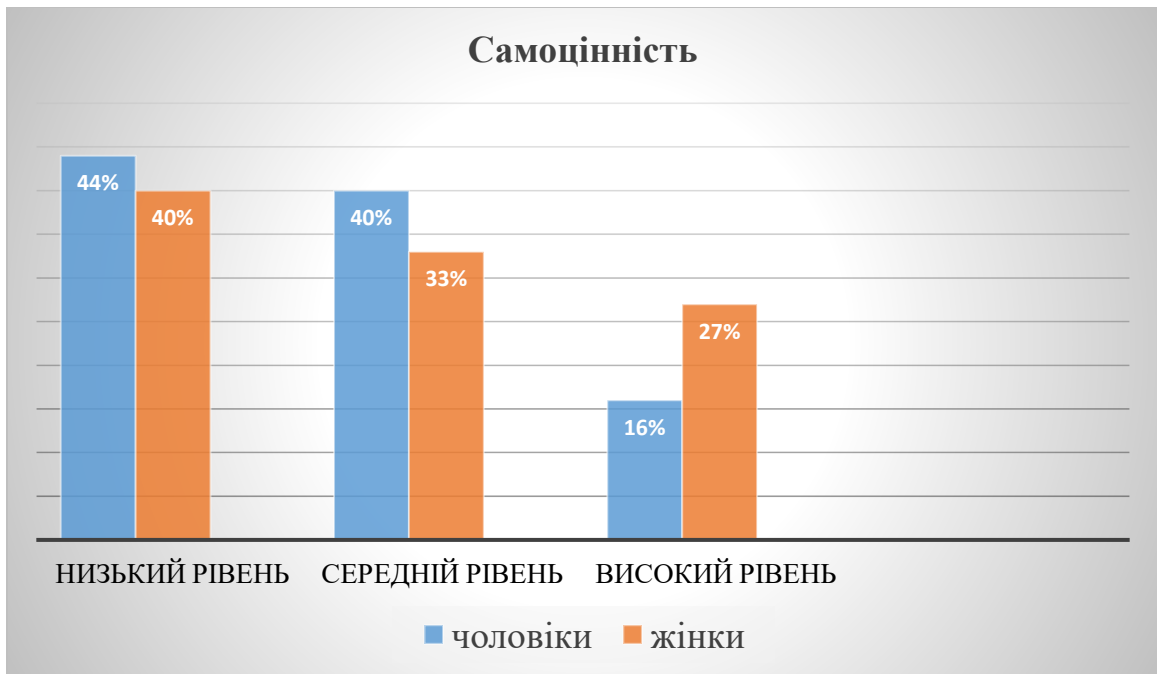

Рис.2.5. Дані за шкалою Самоцінність

Наступним показником для аналізу була шкала «Самосприйняття» (див. рис.2.6.) та отримано наступні результати.

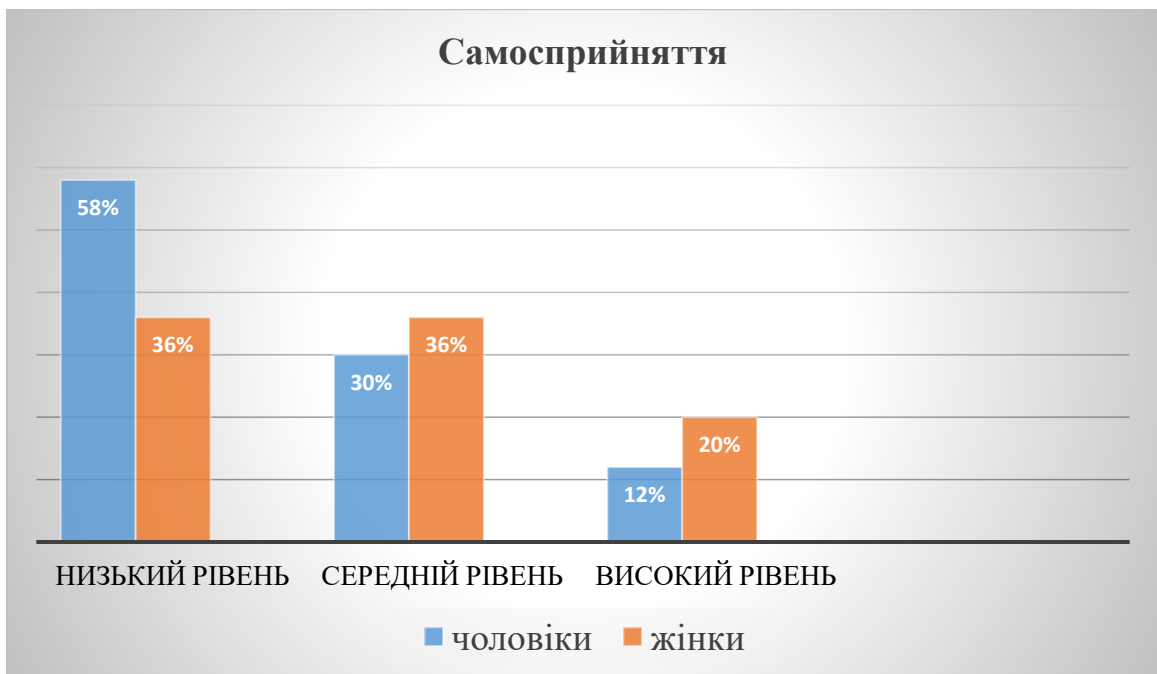

Рис. 2.6. Результати за шкалою «Самосприйняття»

Досліджувані чоловіки продемонстрували такі результати за шкалою «Самосприйняття»: високим рівнем самосприйняттям володіють 12% досліджуваних (характерне дружнє відношення до себе, гармонійні, приймають себе такими якими є); 30 % - середні значення (орієнтовані на думки інших, при оцінці себе враховують власну оцінку та зовнішні чинники); низький рівень самосприйняття у 58% чоловіків – невпевнені, не варті позитивних оцінок та схвалень, критичні до себе.

Вибірка досліджуваних жінок за шкалою «Самоцінність» продемонстрували такі результати: 20% високий рівень (дружнє ставлення до себе, приймають себе, знають про свої сильні та слабкі сторони особистоті); середній рівень прояву складо 36% (адекватні в оцінках, важливі власна думка та думка інших людей); 36% жінок проявили низький рівень самоцінності (невпевнені у собі, не знають чи правильно розвиваються, чи вірний шлях обрали).

Шкала «Самоприв'язаність» внутрішньопереміщених чоловіків проявила результати високого рівня, при якому чоловіки є внутрішньо стійкими щодо Я-концепції (див.таб.2.7.), схильні уникати змін. Часто ці відчуття супроводжуються прив'язаністю до неадекватного образу власної особистості.

Таблиця 2.7

Результати за шкалою «Самоприв'язаність»

Шкала «Самоприв'язаність»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Чоловіки	10%	23%	67%
Жінки	41%	26%	33%
Загальна	51%	49%	100 %

Отримані дані свідчать про наступне: 23% чоловіків проявили середній рівень за шкалою (важливо вчасно реагувати на зміни, формують адекватний образ власної особистості); 10% продемонстрували низький рівень прояву (бажання внести корективи у власну особистість, схильні до ідеалізації, але незадоволення собою реальним).

Серед досліджуваних жінок отримано наступні результати за шкалою «Самоприв'язаність»: 33% характеризуються ригідністю Я, неадекватним Я-образом (високий рівень прояву); 26% із середнім показником (своєчасну реагують на зміни свого ставлення до Я, прагнуть формувати адекватний Я-образ та самооцінку); 41% висловлює бажання внести зміни щодо власної особистості, схильність до ідеального Я-образу, виражена незадоволеність собою (низький рівень прояву).

Наступною до розгляду пропонуємо шкалу «Внутрішня конфліктність»: 39% чоловіків проявили високий рівень прояву (наявність внутрішніх суперечностей, сумніви, неузгодженостей з собою); для 28% чоловіків характерний середній рівень прояву (глибока рефлексія, адекватний образ Я); 33% продемонстрували низький рівень прояву (закриті, виявляють поверхневе самовдоволення) (див.табл.2.8.).

Таблиця 2.8

Результати за шкалою «Внутрішня конфліктність»

Шкала «Внутрішня конфліктність»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Чоловіки	33%	28%	39%
Жінки	20%	20%	60%
Загальна	53%	48%	99 %

Серед внутрішньопереміщених жінок виявлено наступні результати дослідження за шкалою «Внутрішня конфліктність»: 60% жінок продемонстрували високий рівень (властиві внутрішні конфлікти, сумніви, депресивні стани, почуття провини); середній рівень властивий для 20% опитаних (глибоке відчуття власного Я, рефлексія, адекватний Я-образ); та ще 20% жінок показали низький рівень (заперечення проблем, замкнутість, поверхневе самовдоволення собою).

За шкалою «Самозвинувачення» серед внутрішньопереміщених осіб отримано наступні результати: високий рівень демонструють чоловіки, що свідчить про їх готовність приймати помилки, з готовністю ставитися до власних невдач та особистих недоліків; середні прояви властиві для 50% чоловіків, що характеризує прагнення останніх до адекватного сприйняття своїх недоліків та помилок, тяжіють до виправлення своїх невдач; 40% чоловіків не визнають свою провину, не бачать своїх помилок та небажають працювати над їх виправленням (низький рівень) (див.таб.2.9.).

Таблиця 2.9

Результати за шкалою «Самозвинувачення»

Шкала «Самозвинувачення»	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Чоловіки	40%	50%	10%
Жінки	19%	31%	50%
Загальна	59%	81%	60 %

Щодо результатів дослідження внутрішньопереміщених жінок 50% проявили високий рівень за шкалою «Самозвинувачення», готові нести відповідальність за власні помилки, приписують собі провину за особисті невдачі та недоліки особистості. Середній рівень характерний для 31% жінок

– прагнуть працювати над виправленням помилок, тяжіють до сприйняття ситуацій пов'язаних з невдачами, не звинувачують себе. Та 19% досліджуваних жінок демонструють повну неготовність усвідомлювати власні невдачі та помилки, не визнають власну провину, навіть тоді коли вона є.

За допомогою «Шкали самоефективності (Р.Шварц, М.Єрусалем, адапт. В.Г.Ромеком)» ми дослідили наступні результати (див. таб.2.10).

Таблиця 2.10

Результати за шкалою «Рівень самоефективності»

Шкала «Рівень самоефективності»	Чоловіки	Жінки	Загальна
Високий	30%	22%	52%
Вищий за середній	20%	20%	40%
Середній	31%	27%	58%
Нижче середнього	10%	12%	22%
Низький	9%	17%	26%

30% чоловіків та 20% жінок внутрішньоперміщених продемонстрували виоку самоефективність, для якої властиве відчуття впевненості у власні сили, вміють планувати, ставити цілі, що реалізуються, прагнуть позитивного результату, володіють навичками взаємодії з іншими.

У групі досліджуваних 20% чоловіків ВПО та 20% жінок проявили вище середнього рівень самоефективності: періодично виявляють невпевненість, схильні ситуативно оцінювати власну ефективність. Така схильність розвиває емоційний стрес, страх перед невдачами та можливими помилками.

Середній рівень прояву самоефективності характерний для 31% чоловіків та 27% досліджуваних жінок. Проявляється не надто високі наміри

для реалізації поставлених цілей, адекватні у оцінці власних сил та досягненні запланованого.

Нижчий за середній рівень оцінки самоефективності властивий для 10% чоловіків та 12% жінок – невпевненість у власних силах та здібностях, сумніваються у можливостях досягати, самооцінка піддається нестабільності при необхідності налагоджувати комунікативну взаємодію, вирішувати складні життєві та професійні задачі, впливає на інші аспекти життя.

Низький рівень самоефективності характерний для 9% чоловіків та 17% жінок: прагнути уникати невдачі, неможливість контролювати події, схильні перекладати свої невдачі на зовнішні події та обставини, достатньо невпевнені у собі, власних здібностях, відчують труднощі у налагодженні спілкування.

Таким чином, отримані результати за школою самоефективності чоловік та жінок ВПО представляють високі та наближені до високих рівнів самоефективності. Проявили в основному впевненість у власних можливостях та силах (половина вибірки дослідження). Прагнуть досягати високих результатів, щоб відчувати частіше самоефективність.

Особливості рефлексивності у чоловіків та жінок внутрішньо переміщених осіб, які були опитані, досліджувалися за допомогою "Методики діагностики рефлексивності" (А. В. Карпов, В. В. Пономарьова).

На основі проведеного дослідження отримано наступні результати методики: 40% чоловік та 41% жінок продемонстрували високі результати (більше ніж 7 балів): рефлексивні, високий інтерес до діяльності, аналізують власні дії, плани, уважні до деталей та планування, схильні прогнозувати своїх дії та можливі наслідки, розуміють добре інших та прислухаються до себе, що допомагає їм налагоджувати взаємодію.

Середні результати (5-7 балів) виявилися у 40% чоловіків та 36% ВПО, що свідчить про здатність приймати рішення власних дій та вчинків інших,

схильні аналізувати свої поведінку та діяльність, проявляють розуміння до інших, хоч і зосереджуються на власних інтересах впершу чергу.

Менше 4 балів, що відповідає низьким результатам продемонстрували 20% досліджених чоловіків та 23% жінок. Для таких досліджуваних типово є менше аналізування своїх дія та діяльності інших осіб, при прогнозуванні наслідків відчують труднощі, не здатні розуміти поведінку інших людей у певних ситуаціях.

Аналізуючи рівень рефлексивності внутрішньопереміщених осіб з'ясовано характерний високий та середній рівень рефлексивності. Досліджувані тяжіють до глибшого аналізу, будують причинно наслідкові зв'язки, прагнуть розуміти вплив минулого та майбутнього.

Для визначення актуального рівня самоствавлення у чоловіків та жінок внутрішньопереміщених осіб використовувалася методика «Визначення рівня самооцінки» (С.В. Ковальов). На основі дослідження виявлено, що до самоствавлення належить уявлення людиною про себе саму на зовнішньому та внутрішньому рівні; включає збереження внутрішнього контролю та стабільності Я та включає функції саморегуляції та самоконтролю діяльності; слугує способом захисту психіки небезпечної інформації, що може нашкодити цілісності особистісного Я.

Висока самооцінка характерна для 20% чоловіків та 23% жінок внутрішньопереміщених. Вони впевнені у власних силах, зосередженні на діяльності, відсутні сумніви. При високій самооцінці особи частіше здатні адекватно сприймати критичні зауваження, об'єктивні при оцінюванні власних дій, схильні ставити чіткі, реалістичні та ясні цілі для досягнення, беруть на себе зобов'язання за досягнення.

Середні показники самооцінки характерні для половини досліджуваної вибірки, 50% чоловіків та 47% жінок характеризуються вибірковістю при

оцінці власних успіхів чи невдач, діють ситуативно, властиві часті сумніви щодо правильності чи неправильності дій, схильні багато аналізувати. Оцінюють свої здібності як недостатні для досягнення безпомилкових результатів. Часом відчують зняковілість при кнтактності з інишими особами, недооцінюють себе без видимих на те причин.

Для 30% чоловіків та жінок характерний низький рівень самооцінки: невпевнені, нерішучі, сумніваються у власних можливостях та здібностях, відчуються труднощі при вставновлення соціальних контактів, не здатні вирішувати проблеми та життєві труднощі, знаходяться в розпачі. Особи із низьким рівнем самооцінки схильні проявляти невпевненість, перекладають відповідальність за невдачі на інших людей чи життєві обставини, сумніваються у власних можливостях, прагнуть сподобатися іншим та відповідати їхнім очікуванням, але часто відчують відчай, біль та страждання, дуже болісно переживають критичні зауваження.

Згідно дослідження самооцінки внутрішньопереміщених осіб виявлено, що чоловіки та жінки демонструють низький та середній рівень самооцінки. Не здатні до контролю своїх дій та вчинків, уникають. невдачі, відсутня віра у власні сили та здібності.

для математичної обробки отриманих даних нами було використано критерій Крускала–Воллеса, що дозволило виявити статистично значущі різниці на високому рівні значущості, де $p \leq 0,01$.

Таблиця 2.11

Результати, виявлені з використанням критерію Крускала– Воллеса

Характерсти ки	Вн.ч есніс ть	Самовпевн еність	Самокерівн ицтво	Дзерка льне Я	Самоцін ність	Самоприйн яття	Самопривя заність
X2 емп	9,59	43,9	19,50	16,40	14,20	10,19	11,49

X2кр	9,18	9,19	9,20	9,19	9,21	9,20	9,21
Рівень значущості	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01
Середнє для низького рівня самосталення	1,4	3,5	2,6	3	3,1	3,5	3
середнє для середнього рівня самоставлення	2,1	1,8	3,8	3,3	3,2	2,6	3
середнє для високого рівня самоставлення	2,5	5	1,5	5	2	2	1,6

Проведений аналіз проявив наступне.

Вибірка дослідження внутрішньопереміщених осіб вказує на характерний низький та середній рівень самооцінки. Досліджувані не впевнені у власних силах, можливостях, керуються мотивацією уникнення невдач, критичні до зауважень та не здатні контролювати події свого життя, відчувають труднощі при налагодженні власного життя. Зневіра, невпевненість, труднощі встановлення контактів, вирішення життєвих проблем породжує внутрішню біль та страждання, схильні підпадати під вплив інших, прагнуть сподобатися та відповідати очікуванням інших людей, відчувають сором. Аналізуючи рівень рефлексивності внутрішньопереміщених осіб з'ясовано характерний високий та середній рівень рефлексивності. Досліджувані тяжіють до глибшого аналізу, будують причинно наслідкові зв'язки, прагнуть розуміти вплив минулого та майбутнього. Таким чином, отримані результати за школою самоефективності чоловік та жінок ВПО представляють високі та наближені до високих рівнів самоефективності. Проявили в основному впевненість у

власних можливостях та силах (половина вибірки дослідження). Прагнуть досягати високих результатів, щоб відчувати частіше самоєфективність.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ми з'ясували, що Я-концепція – системне, стійке, динамічне утворення, що полягає у комплексі уявлень індивіда про себе, свої характеристики та здібності, які сприяють взаємодії з іншими, продукують ідеї та плани, можуть мати позитивну та негативну спрямованість. Я-концепція складається з різних я-образів, які розкривають її самоповагу, самооцінку, здібності, зовнішність тощо.

Щодо виявлених особливостей Я-концепції внутрішньопереміщених осіб ми спостерігаємо нестабільність прояву, що пов'язана із досвідом переселення. Втрата домівки, відчуття себе, стрес, страх, неспокій, нестабільність, нестача коштів та інші причини впливають на їхню самооцінку та психічний стан.

Важливість комплексної соціальної інтеграції дозволить успішно адаптуватися до нових умов середовища та зберегти почуття власної ідентичності. Розуміння цих та інших викликів вимагає ретельної розробки соціальної, психологічної підтримки, спрямованих на відновлення уявлень про себе ВПО.

Вибірка дослідження внутрішньопереміщених осіб вказує на характерний низький та середній рівень самооцінки. Досліджувані не впевнені у власних силах, можливостях, керуються мотивацією уникнення невдач, критичні до зауважень та не здатні контролювати події свого життя, відчувають труднощі при налагодженні власного життя. Зневіра, невпевненість, труднощі встановлення контактів, вирішення життєвих проблем породжує внутрішню біль та страждання, схильні підпадати під вплив інших, прагнуть сподобатися та відповідати очікуванням інших людей, відчувають сором. Аналізуючи рівень рефлексивності внутрішньопереміщених осіб з'ясовано характерний високий та середній рівень рефлексивності. Досліджувані тяжіють до

глибшого аналізу, будують причинно наслідкові зв'язки, прагнуть розуміти вплив минулого та майбутнього. Таким чином, отримані результати за школою самоефективності чоловік та жінок ВПО представляють високі та наближені до високих рівнів самоефективності. Проявили в основному впевненість у власних можливостях та силах (половина вибірки дослідження). Прагнуть досягати високих результатів, щоб відчувати частіше самоефективність.

Перспективою наступних напрямів досліджень з даної проблематики вважаємо за доцільне досліджувати розробляти вплив соціокультурних факторів на Я-концепцію внутрішньопереміщених осіб та формування позитивного самоствавлення, що надасть можливість переселенцям соціальної інтеграції та адаптації до умов нового середовища зі збереженням власної самоцінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієнко О.А. Теоретичні виміри діяльнісного опосередкування стану психологічного балансу особистості. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2021. 256 с. 82 .
2. Андрійчук І. П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: Автореферат канд. дис. К, 2003. С. 27.
3. Артеменко С. І., Лазебна О. В., Кравченко Л. О., Думчева О. В. Психологічна допомога людям, які зазнали вимушеного переміщення, 2019.145 с.
4. Балабанова Л. М. Психологічні особливості рефлексії вимушених переселенців. Проблеми екстремальної та кризової психології, 22, 2017. С.51-58.
5. Барінова О. Ю. Соціальна допомога внутрішньо переміщеним особам як складова процесу їхньої адаптації. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 2018. №1 (46). С. 5-9.
6. Безкоровайна Л. О. Особливості соціально-психологічної адаптації дітей– внутрішньо переміщених осіб. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 2018. 1 (46). С. 29–34.
7. Беленька І. Г., Шаповалова О. В. Психологічні аспекти адаптації внутрішньо переміщених осіб. Науковий вісник Національного гуманітарного університету, 2019. №3(32). С. 54-59.

8. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я-концепції» університетської молоді: автореф.. дис. ... канд. : психол. : спец. 19.00.05 - соціальна психологія. О.М. Васильченко. К., 2003.19 с.
9. Вестбрук Д., Кеннерлі Г., Кірк Дж. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів: Свічадо, 2014. с. 420.
- 10.Вірна Ж. П. Адаптаційні ресурси професійної часової компетентності. Вісн. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Психологія. Вип. 25. Х.: ХНПУ, 2008. С. 28-34.
- 11.Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах, м. Київ. 2016.
http://pleddg.org.ua/wpcontent/uploads/2016/10/IDP_REPORT_by_V.Smal
- 12.Горбатих В. В. Самосвідомість особистості як емоційна складова самосприйняття. Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України. ;. 2002. 223 с.
- 13.Гуменюк О. Є. Психологія «Я-концепції»: Монографія. Тернопіль: Економічна думка, 2002. 186с.
- 14.Дмитрова Т.В. Образ «Я» як регулятор міжособистісних стосунків у ранній юності. Дисс... канд. психол. наук.Т.В. Дмитрова. К. 1993. 187с.
- 15.Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. Проблеми гуманітарних наук. Психологія, 2021. № 49. С. 61-71.
- 16.Засєкіна Л., Засєкін С. Психолінгвістична діагностика. Луцьк: Вежа, 2018 р. 188 с.
- 17.Зімовін О.І. Рефлексія та креативність як чинники саморозвитку особистості на різних етапів життєвого шляху. Автореф., Київ 2017 р., 20 с.

- 18.Зінько Є. В. Співвідношення характеристик самооцінки та рівня домагань. Частина 1. Самооцінка і її параметри. Психологічний журнал, 2006, Т. 27, № 3, с. 18-30.
- 19.Карамушка Л. М. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати: Метод. рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2022. 213 с.
- 20.Козерук Ю., Євсейчик Я. Самооцінка як фактор становлення особистості студента. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип. 124. С. 161-165.
- 21.Кочубейник О.М. Культурний еталон буття особистості та його вплив на Я-концепцію. Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України К.: Волинські обереги, 2000. С.42-46.
- 22.Лебідь Н.К. Базисні переконання як індивідуальний вектор цілеспрямованої активності особистості. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. 2013. Вип. 5.
- 23.Лефтеров В.А. Психологічні особливості екстремальної міграції в Україні. Координати розвитку психології здоров'я: реалії та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 106-110.
- 24.Максименко С. Д. Психологія особистості. К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2007. 296 с.
- 25.Маліновська О. В. Соціально-демографічний портрет внутрішньо переміщених осіб в Україні. Психологічний журнал, 2020. №41 (5). С. 34-40.
- 26.Мирошнеченко А. В. Гендерні особливості самоствавлення підлітків. Наука і освіта. 2016. № 6. С. 85-89.

- 27.Мирошник О.Г. Концепції педагогічної рефлексії у психологічних дослідженнях. Психологіяіособистість. 2016. №2 (10). Частина 1. С.189-199.
- 28.Міхеєва О. Соціальні наслідки вимушеного переселення в оцінках представників НДО. О. Міхеєва, І. Кузнєцова. 2018. <https://ac.usu.edu.ua/wpcontent/uploads/2018/12/MATERIAL-1.pdf>.
- 29.Надгара В. І. Проблеми вимушеної внутрішньої міграції населення в контексті концепції «суспільства ризику». Укр. Соціум, 2015. № 1. С. 134–141.
- 30.Овсянецька Л.П. До проблеми психологічної сутності домагань особистості. Філософія, соціологія, психологія. Івано–Франківськ: Прикарпатський ун–т ім. В. Стефаника, 2019. Вип. 3. №1. С. 55-62.
- 31.Панюк В. Г., Титаренко Т. М. Основи практичної психології: підруч. для студентів ВНЗ. 3–тє вид. Київ: Либідь, 2006. 536 с.
- 32.Педько К. В. Соціальноп-сихологічні особливості вимушених переселенців. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, 2021. 128, С. 201-204.
- 33.Путінцев А. В., Пащенко Ю. Є. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики, 2018. 9, С. 110-121.
- 34.Радул І. Г. Теоретичні засади дослідження проблеми самоставлення в психології. Центральнуукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. URL:<https://www.cuspu.edu.ua/ua/vseukrainska-naukovo-praktychna-internetkonferentsiia-psykholohichni-umovy-stanovlennia-osobystosti-usuchasnomususilstvi/prohrama/6209-teoretychni-zasadydoslidzhennia-problemysamostavlennia-v-psykholohii>

35. Семигіна Т. В., Гусак Н. Є., Трухан С. О. Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб Український соціум. 2015. №2. С. 53.
36. Становський З. Актуальні проблеми професійного становлення особистості майбутніх практичних психологів. Зб. Матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конференції 16–17 травня «Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації». С.23-37.
37. Титар І. О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови скасування статусу переселенця. Український соціум, 2016. 4 (59), С. 57-68.
38. Фомічова В.М. Соціальні уявлення у проблематиці сучасної соціальної психології. Зб. наук. пр. Психологічні науки. Т. 2. Вип. 4. С. 242-245.
39. Ходорівська Н. Групова адаптація в умовах соціальних змін. Соціальні 87 виміри суспільства. Київ: Інститут соціології НАНУ, 1999. Вип. 3. С. 92-104.
40. Чайка Г.В. Я-концепція як структурно-динамічний аспект поняття «Я» в працях українських і зарубіжних дослідників. Актуальні проблеми психології. Том XI. Випуск 14. С.215-226.
41. Чернюк М. О., Малиновська, О. В. Особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб на сході України. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Психологія, 2018. №2(35). С. 62-67.
42. Юрків Я. І., Луканов Д. В. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота», 2021. Вип. 1 (48). С. 469-472.
43. Birch H.G., Lefford A. Intersensory Development in Children. Soc. Res. Child. Defel. 2016. № 32. P. 42–47. 97

44. Foster J. The nature of perception. New York: Oxford University Press, 2018. 289 p.
45. Martikainen J. Social representations of teachership based on students' and teachers' drawings of a typical teacher. *Social Psychology of Education*. Vol. 22. №3. 2019. P. 579–606 URL:<https://doi.org/10.1007/s11218-019-09490->
46. Rosenberg M. *Society and adolescent self-image*. N.Y., 2011.
47. Vernon M.D. The development of visual perception in children. *Education*. 2017. Vol. 80. P. 547–549.